

A. J. Veenendaal jr., ed., *De briefwisseling van Anthonie Heinsius 1702-1720*, VIII, *1 oktober 1708-30 juni 1709* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie CXCVIII; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1986, viii + 747 blz., f175,-, ISBN 90 689 009 27).

Deel VIII van Heinsius' briefwisseling is tot dusver het hoogtepunt van de uitgave. In omvang: evenals deel VII beslaat het slechts negen maanden, maar met een honderd brieven meer; en naar inhoud, want voor deze periode geldt zeker wat enige whiglords (die overigens alle reden tot pluimstrijken hadden) van Heinsius zeiden: 'qu'il rouloit sur luy non seulement tout ce qui regardoit les 7 provinces, mais toutes les grandes affaires de l'Europe ... et qu'il en estoit le centre' (Sauniere aan d'Alonne, 1 maart 1709). Nog onopgemerkt is zijn ordelijke bewaarzucht die nu gelegenheid biedt patronen van samenhang te ontdekken tussen toeval, persoonlijke en interne verhoudingen en de grote politiek. Daarbij vormt dit deel een afgerond geheel.

In oktober, wanneer andere jaren over winterkwartieren werd gesproken, was de veldtocht nog in volle gang. Een kort en duidelijk verslag van de moeizame strijd geeft Heinsius zelf aan zijn neef, gouverneur-generaal Van Riebeeck (28 december 1708). De lichte verbazing over de goede afloop wordt meer dan begrijpelijk als men zijn post in deze periode ziet, want er waren nog andere zorgen dan communicatieproblemen. Algemene onvrede in het Staatse leger en het verval van Marlboroughs gezag, schrikbarend groeiende legerlasten bij een dringende behoefte aan augmentatie (eigenlijk 'buyten vermogen'), onzekerheid over de machtsverschuiving in Engeland. Dit alles bracht de barrière weer in discussie en de mogelijkheid van een 'goede en vaste vrede, 'tgeen', zoals Heinsius zijn brief aan Van Riebeeck beëindigde, 'het oogherck van de oorlogh moet sijn'. Daarover gaat ook een groot deel van de correspondentie in het volgend halfjaar.

Het verloop van de Frans-Staatse toenadering, eerst schriftelijk, dan mondeling, is in de briefwisseling te volgen. Half april sprak men verder te Den Haag in bijzijn van Eugenius en Marlborough en na aankomst van de Franse minister Torcy werd spoedig onderhandeld in nog breder gezelschap. Eind mei scheen de zaak beklonken. Over die Haagse besprekingen geeft Heinsius weinig details, maar hij vroeg nogal eens informatie en de antwoorden zijn het lezen waard. Uit Engeland van Sauniere, Vrijbergen en Portland over de opvattingen van de nieuwe ministers aangaande barrière- en vredeseisen. Uit Brussel van Van den Bergh, Renswoude en Albemarle en van de deputatie naar Rijssel (onder anderen Hop en de Rotterdammer Steenlack) over omvang en kosten van de gewenste verdedigingslijn.

Daarin komen natuurlijk nog heel wat andere onderwerpen aan bod. Zoals de barre winter met ingrijpende gevolgen: schaarste (veel over de graanhandel), stijgende prijzen en tegenvallende inkomsten uit het kaalgevreten bezette gebied. Hongersnood en opstand in Frankrijk, waarover Gallieris vanuit Brussel veel bericht. Dan het geharrewar met de Engelsen over het bestuur — de heren te Brussel twistten ook onderling heftig en de commissie in Rijssel was ver van harmonieus. Eensgezind waren allen in hun afkeer van Cadogan, 'die man'. Ook in hun verlangen naar het einde van 'cette meschante guerre' (Heinsius, 12 december al). Slechts van thesaurier Hop een wat havikachtig geluid.

Levendige brieven, soms met tekenende dialogjes (bijvoorbeeld Vrijbergen over Godolphin, Steenlack over Hop), waarop Heinsius hooguit wat sussend reageert. Zelfs als de

Fransen zich toch nog terugtrekken en dit door beide veldheren aan Heinsius' halsstarrigheid geweten wordt, blijkt zijn betrokkenheid slechts uit het aantal brieven, waarin hij steeds weer rustig uiteenzet hoe het precies was toegegaan. Die opmerkelijke kalmte was wel het behoud van de 68-jarige raadpensionaris, die dit jaar zijn vijfde ambtstermijn inging en al van vele zijden geccomplimenteerd werd, met wat de bekroning van zijn levenswerk had moeten zijn. Een boeiende aflevering, moeiteloos door te lezen dankzij de uitnemende bewerking waarvoor niets dan lof.

J. G. Stork-Penning

L. Jaspers, C. Stevens, *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het ancien régime. Een socio-professionele en demografische analyse* (Kultureel jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen, Bijdragen nieuwe reeks XXIII; Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1985, 179 blz., ISSN 0772 1188).

De transitie van de agrarische naar de industriële maatschappij ging in Vlaanderen gepaard met het verval van de huisnijverheid en een spectaculaire verpaupering. Tussen 1750 en 1850 werd het verdriet van Vlaanderen, gemeenzaam bekend als *Arm Vlaanderen*, harde werkelijkheid. L. Jaspers en C. Stevens, beiden uit het Gentse historische milieu, stellen zich tot doel enige duidelijkheid te scheppen in het relatief onbekende verloop van deze bijna spreekwoordelijke scharniereeuw en dit voor het vroegere Scheidedepartement.

Daartoe hebben ze op vrij uitputtende wijze gebruik gemaakt van de telling van het jaar IV (1795-1796) die, zeker na toevoeging van de latere bevolkingstellingen (1796-1814), zowel in oppervlaktetermen als gemeten naar het aantal betrokken gemeenten vrij representatief genoemd kan worden (circa 65%). Daarenboven hebben de auteurs het nodig geacht enkele aanvullingen en/of correcties door te voeren. Wat de bepaling van demografische indicatoren en begrippen betreft, heeft men door het inschakelen van onder meer communicantencijfers (zestiende-achttiende eeuw), doop- en huwelijksakten (1785-1789) gepoogd om naast leeftijdsopbouw, bevolkingsconcentratie, geslachtsverhouding, burgerlijke staat, gezinsdichtheid, mobiliteit ook bevolkingsaan groei, nataliteit, nuptialiteit, fecunditeit, onwettige geboorten en dergelijke te omschrijven.

Vanuit socio-professioneel gezichtspunt is bijkomende informatie nuttig gebleken daar bezitsstructuren, produktieverhoudingen en areaalverdeling niet en losse arbeiders, dienstpersoneel en textielarbeiders slechts oppervlakkig in de telling van het jaar IV behandeld werden. Vandaar dan ook het (gedeeltelijk) beroep op onder andere (on)gepubliceerde milieulijsten (1806), 'nijverheids'-tellingen (1738-1739, 1765-1766, 1792, 1801-1802), landbouwtellingen (1740, 1800-1801, 1812-1813), bezits- en bedrijfsstatistieken (1800-1801 of het jaar IX in tegenstelling tot het jaar X zoals aangegeven op bladzijde 100; telling 1846), boedelbeschrijvingen en Mémoires descriptifs (Faipoult). De studie van het verzorgingspatroon is dan weer verrijkt met gegevens inzake behoefteigheid (1801), alfabetisatie (1785) en zo meer.